

dorgálta. Csakhogy az úrról meg kiderült, hogy hétköznap nem tud viselkedni, hogy csak szombatban és ünnepben és örökkévalóságban gondolkodik. Hogy olyan rég nem cserélt ruhát... ezt nem folytatom. Viszont a cseléd időközben polgárlánnyá emelkedett. Az úr lassan azt se tudja, ki az úr a háznál.

MB: Lehet, hogy végül egybekelnek, és közös gyermeket nemzenek? Mert ugye ez idáig többnyire az volt a szokás, hogy a héberül író költő és elbeszélő mindjárt le is fordította jiddisre a művét, ez nagyjából olyan volt neki, mintha a jobb kezéből a bal kezébe tette volna. De jól tudjuk: a jobb nem azonos a ballal. Vagy mégis? És akkor legyen ez a zárszó: „*Dicsérj, mondja Isten, akkor tudom, hogy szeretsz. / Szidjál, mondja Isten, akkor tudom, hogy szeretsz. // Hirdesd a kegyelmemet, mondja Isten. / Vagy öklödöt rázva átkozz, mondja Isten, én azt is dicséretnek veszem. // De ha csak ülsz magadba roskadva, mondja Isten, és nem érdekel semmi, / ha csak ülsz begubózva, mondja Isten, fásult könnyel, / ha a csillagos eget nézve ásitazol, / ha szenvedést látsz, és nem kiáltasz fel, / ha nem dicsérsz, és nem átkozol, / akkor hiába teremtettelek, mondja Isten.*”

A szerzők az elhangzás sorrendjében: *Abraham Reisen, David Edelstadt, Anna Margoliot, Itzig Manger, Izi Kharik, Mose Lejb Halpern, Uri Cvi Grinberg, Abraham Sutzkever, Hajim Grade, David Hofstein, Mose Kulbak, Celia Dropkin, Zise Landau, Lejzer Volf, Aron Zeitlin.*

A közreműködők mindenkitől, akit időszűke miatt kihagytak, ezúton kérnek elnézést.

„HOL VOLT, HOL NEM”

Egy holokauszt-poéma három részlete elé

„Hogy nyissam meg a szám?”

Jizchak Katzenelson (1886–1944) lengyelországi zsidó költő 1943 júniusában kilenc hónap haladékot kap a sorstól. Egy hondurasi útlevel segítségével internálótáborba kerül, az észak-franciaországi Vittelbe. Kap enni, rendes ágyba fekket, tisztálkodhat, csak éppen írnia tilos. Katzenelson ír. A német megszállás iszonyata nem maradhat elmondatlanul. Előbb egy Hannibálról szóló darab készül el, aztán naplőfeljegyzések, mindkettő héberül. A darabbal elégedetlen, a napló tele van fájdalom- és indulatkitöréssel. Ahhoz, hogy kívülállók is érzékeljék, mi történt a lengyel zsidókkal, új szavakat, új nyelvet kellene kitalálnia. De neki arra már nem lesz ideje. Viszont: egyike az utolsóknak, akik még tanúságot tehetnek. Mert a gyilkosok mindent le fognak tagadni: a lengyelországi zsidóság nyomtalanul fog eltűnni a történelemből, mintha sose létezett volna. Ebből a keserves vívódásból hosszú poéma, tizenöt ének született – a legátfogóbb és legdrámaibb verses mű a holokausztról. A poémát jiddis nyelven írta. A kelet-európai zsidóság „élő” nyelvén, mely immár a holtaké.

A pályakezdő Katzenelson azzal tűnt ki, hogy parodizálta a késő romantikus kortársak hangját, hogy pajkos derűt lopott az általános komolyságból. Egyebek mellett lime-ricantológiát is összeállított gyerekeknek. Ezt a játékos, évődő tónust a harmincas évek közepétől egyre komolyabb hangütésű versek váltották, de azt maga a költő sem sejtette, hogy az európai zsidó költészet községrsirató műfajait, a héber nyelvű *qinát* és a jiddis nyelvű *khidusim-lidert* (tudósító énekeket) neki kell majd egygé forrasztania. Hogy életműve végére ezzel fog pontot tenni. A gettóban elsíratta feleségét, gyermekeit, kollégáit, barátait. Ezek a versei betagozódnak a gyászénekek végeláthatatlan sorába: Catullus, Kochanowski, Donne testvért, gyermeket, feleséget sírató remekei mellé. Annak a versnek azonban, amelyből alább olvashatók részletek, nemigen találni párját a világirodalomban.

Ami azonnal megüti az ember fülét: ezt a verset nem „csinálják”, hanem „mondják”. A költő csak akkor tud megszólalni, amikor már biztos az áldozatok millióinak jelenlétében. Értük, helyettük, az ő nevükben szól. Valójában egy kórust hallunk: bárki elmondhatná (*mutatis mutandis*) ugyanezt vagy majdnem ugyanezt. A beszédszerűséget (ez egyébként is a sírató sajátja) a jambusos sorok „támasztják alá” (sokszor meginognak a fájdalomtól). A vers tipográfiai képe jól mutatja, hogyan torlódott fel a mondandó az idő szorításában: a sorhosszúság a poéma végére legalább kétszeresére nő. A megnövekedett hosszúságú sorok egyes énekekben a krónika-, sőt tudósításszerű közlésnek „ágyaznak meg”, a gyász alaphangja azonban sehol sem szünetel. Modern költői eszköznek nyoma sincs a versben, a költőt a népi társas tény megfosztotta az úgynevezett „eszközök” lehetőségétől: mert ugyan hogyan mérhető egy jól sikerült hasonlattal az, amit emberek itt emberéletekkel műveltek? Mondja azt, hogy „fekete szél süvölt”? Vagy: hogy „kialudt a Tejút”? Változik ettől valami? A legkétségbeejtőbb az, hogy aki értené, amit mond, az már nincs, vagy éppen most irtják ki, amíg e sorokat írja. Ha pedig nincs értő agyú és érző szívű hallgató, akkor miről és kinek énekel ő?

„Die Juden schiessen!”

Ócska közhely, hogy „a zsidók engedelmes birka módjára hagyták, hogy a vágóhídra hajtásák őket”. Egyrészt a németek és a többi nációnak is hagyta, hogy birka-farkas módjára a frontra hajtásák, másrészt ki az az ember, aki fegyver nélkül szembeszáll a fogvatartójával, amikor pontosan tudja, hogy „hőstettét” száz vagy ezer ártatlan életen torolják meg? A gettóba zárt zsidóság túszerhelyzetben volt, a szó szoros értelmében minden „megmozdulására” (séta, sapkalevétel, falra mászás stb.) tüzet nyitottak a náci rendfenntartók. Csak úgy vadászgatni is bejártak a varsói gettóba, a rendőrörsön a „hősök” strigulázták, hogy ki hány zsidót puffantott le.

Fegyverhez a zsidók csak nagy nehezen, a lengyel ellenállás segítségével jutottak. De már későn, a nagy deportálás után: a varsói 400 000-es lélekszám 1942 őszére mindössze 60 000-re olvadt, ebből 35 000-nek volt „életbárcája” (azonosítási száma), a többi illegálisan tartózkodott a gettó területén.

1943. január elején Himmler munkalátogatást tett Varsóban. Meglepetéssel konstataulta, hogy noha ő december 31-ig adott határidőt a helyi SS-vezetésnek az üzemek (shopok) kitelepítésére, ez nem történt meg: a gettóban a zsidók, úgymond, még mindig „élnek világukat”. Erre január 18-án újból elkezdődött a deportálás. Csakhogy időközben a gettóban átrendeződtek a viszonyok. Az idősek és a gyerekek nagy része elpusztult Treblinkában, maradtak a munkaképesek és családjuk. A baloldali (18–25

éves, nagyrészt családtalan) fiatalokból szerveződő fegyveres ellenállás vette át a vezetést a németeket engedelmesen kiszolgáló zsidótanáctól. Igaz, karabélyuk csak áprilistájban lett, egyelőre mindössze néhány pisztolyra tettek szert. De az a néhány pisztoly is elég volt ahhoz, hogy a deportálás addig olajozott mechanizmusába homokszem kerüljön: „*die Juden schiessen*” (a zsidók lönek!). A németek kb. tucatnyi embert vesztek az utcai harcokban (a gettó lakói többet); a deportálás folytatódott ugyan, de csak néhány napig, aztán hosszabb szünet következett. Az SS nem vadászott többé a gettóban (nem mert!), a német munkahelyi vezetés megpróbálta rábeszélni az embereket a költözésre. És hirtelen megváltozott a lengyel földalatti mozgalom viszonya is az addig „passzívan tűrő” zsidósághoz. Elismerő hangok szólaltak meg a varsói utcán, a földalatti sajtó hasábjain. A lengyel Honi Hadsereg ötven pisztolyt adott át a baloldali zsidó fegyvereseknek (akiket mellesleg Moszkva-bérenc kommunistáknak tekintettek, tehát ellenségnek számítottak).

Április 19-én azután mégiscsak megkezdődött a gettó felszámolása. Az első német rohamot a felkelőknek sikerült visszaverniük, de aztán jött a lemergi hóhér, Stroop SS-tábornok, és harcmodort változtatott. Lángszórókkal házról házra haladva felégette, majd lerombolta a „zsidó lakónegyedet”. Stroop állítólag egy nap alatt akart végezni a dolgával (Hitlernek születésnap ajándék lett volna az „embermentesített” varsói gettó), de végül három hétbe telt, mire ágyúval, harcocsival, géppuskával, többezres haderő bevetésével sikerült leküzdeni a felkelők két-háromszáz főnyi „seregét”, valamint hatmillió köbméter téglává és sittä változtatni Muranow és Mirow városrészeket. A gettó kiürült, néhány romok közt bujkáló „Robinsontól” eltekintve a többség megsemmisítőtáborba, a kisebbség munkatáborba került.

A gettófelkelést ötven évvel később a Köztársaság akkori elnöke, Lech Walesa „minden lengyel felkelések leglengyelebbikének” nevezte, mivelhogy reménytelenebb ügyért még nem harcoltak – ebben az országban sem. A harc ugyanis az erkölcsi győzelemért folyt, a benne részt vevők emelt fővel akartak meghalni, ha már az élet jogát megvonták tőlük.

„Élt egyszer egy nép”

Katzenelson barátai alkották a felkelők vezérkarát, a költő január 18-án azért tartózkodott egy helyen a fiatalokkal, mert éppen egy hosszú versét olvasta fel nekik. Április 19. után egy nappal fiatal barátai nyomására (kell egy hírmondó!) Cvi fiával együtt elhagyta a gettót, és az „árja oldalon” bujkált. Innen nézte, hogyan borítja el a füst- és lángtenger Varsó egét, hogyan morzsolják fel a nácik a zsidó élet maradványát a városban. Varsó csak egyike (bár a legnagyobbika) volt a civilizációból és a történelemből törlendőnek ítélt zsidó lakóhelyeknek Európában. A Litvániát, Nyugat-Belorusziát és Nyugat-Ukrajnát is magába foglaló „történelmi” Lengyelország területén több ezerre tehető a holokauszt során megsemmisített *stetlek* száma. Nem pusztán emberek tűntek el, hanem egy egész társadalom, a maga különleges életformájával. Eltűnt az egész jiddis nyelvű kultúra, ráadásul éppen akkor, amikor már rengeteg energiát fordított művelődési intézmények létrehozására, egyházi és világi iskolákra, könyvtárakra, színházakra, a vilnai YIVO-akadémiaira; már volt gazdag irodalma, szárnyait bontogató tudománya, számtalan napi-, heti- és havilapja, folkloristái a még élő néphagyomány összegyűjtésén, nyelvészei a jiddis helyesírás normáinak megalkotásán munkálkodtak. A történelem és kivitelezői úgy döntöttek, hogy ezt a „jiddis reformkort” meg nem történtté teszik. Nem teszik

meg azt a szívességet a kelet-európai zsidóknak, hogy eggyel szaporítsák a modern nemzetek számát ezen a kontinensen. „Jiddisland” a lángok martalékává lett: elégték lakosai, (kis kivétellel) elégték épületei (pl. faszinagógái teljesen). És amit nem emésztett meg a tűz, azt a területen „értékbegyűjtést” végző akció- és munkacsoportok (Himmler és Rosenberg emberei) küldték a Reichbe az ellenvagonokon ezer és ezer tonnaszám: ruhát a háborúval sújtott német népnek, ékszert a nemesfémhiánytól szenvedő német állami banknak, könyvek millióit a német közkönyvtáraknak és az úgynevezett Zsidókutató Intézetnek. A meghagyott maradékon a helyi lakosság osztozott.

Katzenelson utolsó pillantása a versben erre a zsidók benépesítette térségre esik. Felmenői Jiddisland keleti határán, Bobruiskban éltek, a költő a nyugati határon, Łódzban töltötte élete javát: fel tudja mérni a veszteséget. Valóban megtörtént az, amiről Vörösmarty mint legrémesebb lehetőségről ír, „*a nagyszerű halál*” (a nagyszerű itt nagyszabásút jelent), csak épp nincs sír, és „*az ember millióinak szemében*” nem „gyász-”, inkább „örömköny” vagy „kő-zöny” ül. Kérdés, mit kezdenek egymással az itt élő nemzetek. Katzenelson átka teljesül-e be rajtuk („*pusztítsák ők el saját magukat*”), vagy bűnbakok keresése helyett végre szembenéznek a maguk írta „*szomorú mesével*” – az európai történelemmel.

Jizchak Katzenelson

ÉNEK A KIIRTOTT ZSIDÓ NÉPRŐL

Részletek

Halasi Zoltán fordítása

Énekelj!

1
„Énekelj! Fogd könnyű hárfád, üresen kongó hangszered,
pengesd meg vékony húrjait, szaggassák ujjaid,
mint szívedet a fájdalom. Zengd az utolsó éneket,
énekelj meg az európai zsidók végnapjait.

2
Hogy énekeljek? Hogy nyissam meg a szám? Hogyan?
Én maradtam meg egyedül, mindenki más oda.
A feleségem!... Borzadály!... És az én két kis madaram!
Hallom a sírást messziről... Ó, emlékezés iszonya!”

[...]